

Vera Vasiljević

*Odeljenje za arheologiju,
Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu*

vvasilje@gmail.com

Nevidljivo nasleđe: stari Egipat i muzeji u Srbiji*

Apstrakt: Muzejske zbirke Srbije, uz jednu mumiju i dva kovčega, raspolažu sa tek nešto više od sto pedeset staroegipatskih artefakata koji su stečeni pretežno krajem XIX i početkom XX veka i to kao pokloni, a samo je jedan skarabej pronađen tokom arheoloških iskopavanja u našoj zemlji. Staroegipatske starine iz naših muzeja, skoro bez izuzetka sve već stručno i naučno obrađene i publikovane, javnosti su već dugo nedostupne ili ih samo povremeno može videti ograničeni broj posetilaca (deo zbirke beogradskog Narodnog muzeja u Arheološkoj zbirci Filozofskog fakulteta). Ne pominju ih ni internet prezentacije muzeja koji čuvaju njihov najveći deo, to jest prezentacije muzeja u Vršcu, Beogradu i Somboru. Biće razmotreni potencijalni razlozi za takvu „nevidljivost“, a posebno pitanja da li su te starine percipirane kao nasleđe, u kakvu se kategoriju nasleđa svrstavaju i kakvi kriterijumi na to utiču.

Ključne reči: muzeji u Srbiji, staroegipatske zbirke, arheološko nasleđe, kulturno nasleđe

Muzejske kolekcije staroegipatskih starina, kao i niz drugih zbirki u tim institucijama, delom potiču iz zbirki starina i kabineta retkosti koje su počev od renesanse stvarali vladari i društvena elita,¹ i koji su činili jezgro prvih muzeja namenjenih javnosti – nastalih u XVIII i početkom XIX veka – a dopunjavane su poklonima i otkupima od antikvara, istraživača i putnika, nabavljane u Egiptu

* Rad je nastao na osnovu izlaganja na konferenciji „Srpska arheologija između teorije i činjenica VI – Arheološko nasleđe“, održanoj marta 2018. godine u organizaciji Centra za teorijsku arheologiju Odeljenja za arheologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu i predstavlja rezultat rada na projektu *Gradski život u antici: ekspanzija gradova i urbane civilizacije na Bakanu i u susednim oblastima od helenističkog do pozno rimskog perioda* (br. 177005), koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

¹ Egipatske (i Egiptom inspirisane) starine pronalazene su i u Evropi, osobito u Italiji, u koju su donete (ili u kojoj su nastale) u doba Rimskog carstva, a u uskoj vezi sa kultovima egipatskih božanstava Izide i Serapisa; sa renesansom počinje njihovo ponovno otkrivanje i prikupljanje (Vasiljević 2016, 34–61).

i Evropi na tržištu starina. Do 1983. godine, kada je Egipat potpuno zabranio iznošenje starina iz zemlje, u muzeje su takođe priticali novi nalazi sa arheoloških iskopavanja u Egiptu obavljanih uz dozvolu egipatskih vlasti, bilo da su bili rezultat iskopavanja koje su sprovodile ekipe iz tih zemalja, bilo da su dobijeni na poklon od institucija (Stevenson 2015, 4–5) ili neposredno nekog od istraživača.²

Arheološkim nalazima staroegipatskog porekla raspolažu brojni muzeji u svetu. Izuzimajući one u samom Egiptu, srazmerno su malobrojni muzeji koji su isključivo njima posvećeni, kao što su oni u Torinu (Museo Egizio), Berlinu (Ägyptisches Museum und Papyrussammlung) i Londonu (Petrie Museum of Egyptian Archaeology). Češća su staroegipatska odeljenja u okviru muzeja umetnosti, a među onima koji se ističu bogatstvom svojih fondova su ona u Londonu (British Museum), Parizu (Louvre), Beču (Kunsthistorisches Museum), Njujorku (muzeji Brooklyn i Metropolitan), Bostonu (Museum of Fine Arts). Lista evropskih gradova čiji muzeji imaju i izlažu staroegipatske zbirke različitog značaja i obima je vrlo dugačka,³ a posedovanje kolekcija ističu i u Kanadi, Japanu, Australiji, Južnoj Africi.⁴ Da ove stalne postavke nisu posledica inercije koja omogućava da opstaju koncepti muzeja nasleđeni iz XIX veka, već su odraz postojanog i živog interesovanja publike, pokazuje to što se nepreki-

² Podela nalaza na više muzeja, pa i podela reljefa jedne grobnice nije bila neuobičajena, ali su je za sada najbolje dokumentovali Britanci. Artefakti sa britanskih iskopavanja u Egiptu od 1880. do 1915. distribuirani su desetinama institucija, pretežno severnoameričkim i evropskim, ali ih ima i na drugim kontinentima (Stevenson 2014). Arheolozi koji su vodili iskopavanja imali su krajem XIX i početkom XX veka pravo da raspolažu nalazima kao sopstvenom imovinom. Na primer, za uzvrat za finansijsku pomoć pri iskopavanjima, Flinders Pitri je Tokijskom univerzitetu poklonio skoro 1.500 artefakata, koji danas čine kolekciju Hamada (Kawai 2017, 57); portrete s mumija sa nekropole iz rimskog perioda u Havari (tzv. Fajumski portreti) davao je finansijerima istraživanja na tom lokalitetu (institucijama i bogatim pojedincima), a deo je zadržao za sebe i kasnije prodao (Riggs 2010, 1131).

³ Atina (National Archaeological Museum), Hildeshajm (Roemer- und Pelizaeus-Museum Hildesheim), Kopenhagen (Ny Carlsberg Glyptothek), Lajden (Rijksmuseum van Oudheden), Moskva (Puškinov muzej lepih umetnosti), Petrograd (Ermitaž), Stokholm (Medelhavsmuseet), Upsala (Gustavianum), Zagreb (Arheološki muzej), a lista nije iscrpljena ni kada joj se dodaju i Amsterdam, Barcelona, Budimpešta, Minhén, Prag, Varšava itd. Nepotpuna je i lista Međunarodnog komiteta za egiptologiju (CIPEG – Comité international pour l'égyptologie, jedan od komiteta ICOM-a, Međunarodnog saveta muzeja) <http://cipeg.icom.museum/collections.php>, pristupljeno 10. 6. 2018.

⁴ U nedostatku originala, neki posežu za replikama i izlažu ih: Ernesto de la Cárcova Museum of Reproductions and Comparative Sculpture u Buenos Ajresu (pre svega renesansna i klasična grčka skulptura, ali i egipatska, mesopotamska, indijska te američka pre španskog osvajanja).

dno pripremaju i otvaraju nove i na različite načine koncipirane izložbe na temu starog Egipta i u svakom trenutku se održava po nekoliko njih negde u svetu⁵ i dobro su posećene.

Nekoliko muzeja u Srbiji takođe ima u svojim fondovima egipatske starine, koje su obrađene, publikovane i dostupne stručnjacima. ICOM (International Council of Museums), Međunarodni savet muzeja čiji je Srbija član, definiše muzej kao instituciju „...otvorenu za javnost, koja pribavlja, čuva, istražuje, komunicira i izlaže materijalno i nematerijalno nasleđe čovečanstva i njegovog okruženja radi obrazovanja, proučavanja i uživanja“.⁶ Cilj ovog rada je da ispita da li su, uolikoj meri i na koji način egipatske starine i informacije o njima kod nas dostupne široj javnosti i da razmotri potencijalne razloge za to što one do sada nisu našle mesto u muzejskim izložbenim prostorima.

Nalazi iz starog Egipta u muzejskim zbirkama Srbije kao arheološko nasleđe

Na tlu Srbije, tokom arheoloških iskopavanja pronađen je samo jedan staroegipatski predmet, skrabej, u kontekstu tumula iz VI veka pre. n. e. u Pilatovićima, koji se danas čuva u muzeju u Užicu (Zotović 1985: 92–95, t. 32 1–2).

Druge muzejske zbirke Srbije, uz jednu mumiju i dva kovčega, raspolazu sa tek nešto više od sto pedeset staroegipatskih artefakata različite starosti, kvaliteta izrade i stepena očuvanosti.⁷ Oni su bezmalo svi stečeni krajem XIX i početkom XX veka i to kao pokloni. Bilo da su darodavci ili njihovi rođaci putovali u Egipat i doneli sa sobom starine kao suvenire, ili su one nabavljene u Evropi, zajedničko im je da potiču iz tada žive trgovine starinama i da nedostaju podaci, ne samo o uslovima nalaza, već i o lokalitetima s kojih potiču. Izuzetak čine jedna bronzana statueta Ozirisa (VI ili IV vek pre n. e.) iz Beni Suefa i tri najstarija artefakta – kamene vaze koje su deo korpusa od oko 40.000 kamenih

⁵ Videti nedeljne izveštaje na <http://www.egyptologyforum.org/EEFNEWS.html> (The Egyptologists' Electronic Forum), pristupljeno 12. 6. 2018.

⁶ Definicija je deo statuta ICOM-a i prihvaćena je 2007, odlukom generalne skupštine Komiteta: „A museum is a non-profit, permanent institution in the service of society and its development, open to the public, which acquires, conserves, researches, communicates and exhibits the tangible and intangible heritage of humanity and its environment for the purposes of education, study and enjoyment.“ <http://icom.museum/the-vision/museum-definition/> pristupljeno 10. 6. 2018.

⁷ Skoro svi su u staroegipatskim zbirkama Gradskog muzeja Vršca, beogradskog Narodnog muzeju i Gradskog muzeja u Somboru. O predmetima u drugim muzejima, kao i o ukupnom broju artefakata, v. Anđelković and Teeter 2006, 255 n. 7, 256–259; Anđelković 1991, 70–72.

posuda pronađenih u posmrtnom kompleksu kralja Džosera (XXVII vek pre n. e.) u Sakari. Jednu vazu je Josipu Brozu Titu poklonio tadašnji predsednik Egipta Gamal Abdel Naser, a druge dve i Ozirisa Anvar el Sadat (Cvijović 2003, 21, 35, 37). Ova četiri predmeta su deo zbirke Muzeja 25. maj, odnosno danas Muzeja Jugoslavije.

Bez obzira na mesta na kojima su otkriveni i na puteve kojima su svi ti predmeti i mumija dospeli u naše muzeje, nije sporno da potiču sa iskopavanja. To kakva su (bar) neka od tih iskopavanja bila, kako su predmeti dospeli na tržište i kako su izvezeni iz Egipta krajem XIX i početkom XX veka, pitanja su koja pogađaju mnoge zbirke u svetu, uključujući one koje poseduju predmete u kojima je prepoznata izuzetna vrednost, ali ona nisu predmet ovog priloga. Za potrebe ovog rada dovoljno je da se za sada samo konstatuje da je reč o nalazima koji potiču s iskopavanja i svedoče o davnoj prošlosti.

Zakon o potvrđivanju evropske konvencije o zaštiti arheološkog nasleđa koji je Republika Srbija usvojila 2009. godine (*Službeni glasnik RS*, br. 42, 2. jun 2009.) proistekao je iz Evropske konvencija o zaštiti arheološkog nasleđa, potpisane u La Valeti 1992. godine. Stav 2 prvog člana Zakona,⁸ pokazuje da staroegipatski nalazi zadovoljavaju alineje (a) i (b) tog stava – da njihovo čuvanje i „proučavanje pomaže da se rekonstruiše razvoj istorije čovečanstva“ i da su njihov izvor iskopavanja. Poslednja alineja istog stava precizira da se zakon odnosi na „sve ostatke i predmete“ koji „se nalaze“ u svim oblastima pod jurisdikcijom države, tj. u njoj se ne pravi razlika između arheoloških nalaza iskopanih u zemlji potpisnici i onih koji su nastali na nekim drugim prostorima i iz njih doneti. U tom pogledu nema ničeg spornog – zaštita svedočanstava o starom Egiptu se na ovom nivou kod nas sprovodi: muzeji čuvaju ove ostatke prošlosti – sam čin čuvanja implicitno govori o tome da su prihvaćeni kao (arheološko) nasleđe – i oni su, skoro bez izuzetka, svi već stručno i naučno obrađeni i publikovani.

Vidljivost za javnost

Međutim, ti ostaci prošlosti već su dugo nedostupni javnosti ili ih samo povremeno može videti ograničeni broj posetilaca. Pod ovim poslednjim mislim na deo zbirke beogradskog Narodnog muzeja, koji se kao dugoročna pozajmica danas nalazi u Arheološkoj zbirci Filozofskog fakulteta u Beogradu. No, pre toga, nekoliko reči o komuniciranju, koje pominje definicija ICOM-a (v. gore).

⁸ Stav 2: „U tu svrhu, elementima arheološkog nasleđa smatraće se svi ostaci i predmeti, kao i drugi tragovi postojanja čovečanstva u prošlim epohama: a) čije očuvanje i proučavanje pomaže da se rekonstruiše razvoj istorije čovečanstva i njegova veza s prirodnim okruženjem; b) za koje su iskopavanja ili otkrića, i druge metode istraživanja čovečanstva i njegove sredine glavni izvor informacija; v) koje se nalaze u bilo kojoj oblasti koja je pod jurisdikcijom država potpisnica.“

Internet prezentacije su danas uobičajeni vid predstavljanja javnosti, laičkoj i stručnoj, nekog muzeja, njegovih zbirki i aktivnosti i važan način komunikacije s njom. Ukoliko se na internet stranama beogradskog Narodnog, somborskog ili vršačkog Gradskog muzeja, pod Zbirkama odnosno Odeljenjima potraži stari Egipat, njega nema, nije pomenut ni kao zasebna zbirka, ni kao deo neke druge, u Somboru ni na bilo kakav drugi način.⁹ Vršac, čija je kolekcija staroegipatskih starina najbrojnija u Srbiji (97 inventarnih brojeva, prema Anđelković and Teeter 2006, 255), nalazi mesta pomenu da je u etnografskom odeljenju: „Zanimljiva [...] zbirka vanevropskog oružja sa ostrva zapadne Indonezije i zapadne Melanezije, koja se sastoji od 24 predmeta“ ali je postojanje staroegipatske zbirke moguće „otkriti“ tek kada se pogleda deo prezentacije o publikacijama muzeja – među njima je ona Branislava Anđelkovića i Miroslave Panić-Štorh (2002), posvećena toj zbirci.¹⁰ U Beogradu je donedavno, samo ako se otvore „Vesti i događanja“, odnosno pristupi Kalendaru događanja u beogradskom Narodnom muzeju, bilo moguće videti naslov „beogradska mumija“, odnosno najavu „stručnog vođenja Beogradske mumije“,¹¹ pri čemu se u kratkom tekstu najave, bez ilustracija, pominjala mumija Nesmina i darodavac Riđički, ali ne i kovčeg u kome je mumija, ni drugi kovčeg, niti ostali staroegipatski artefakti¹² – mumija je time postala zajednički imenitelj, pod nju se podvode svi predmeti, mada joj tek neki pripadaju. U prvobitnoj najavi, sačinjenoj kada je serija vođenja prvi put organizovana, oni su bili pomenuti i u tekstu je stajalo „Pored Beogradske mumije posetioci izložbenog prostora Arheološke zbirke biće u prilici da vide i kovčeg Nefer-renepet, amulette od zlata, fajansa i poludragog kamena, ušabti figurine i skarabeje zahvaljujući kojima će imati mogućnost neposrednog susreta sa kulturom i običajima drevnog Egipta.“¹³ To je bilo dopunjeno malom galerijom slika (Riđički, Nesminov kovčeg u vitrini, gornji deo poklopca i detalj lica, detalj s imenom Nesmina, te po skarabej i ušabti figurina) i videom koji prikazuje trodimenzionalnu rekonstrukciju Nesminovog lica.

⁹ <http://gms.rs/sr/> pristupljeno 28. 3. 2018. Kada je reč o materijalu egipatskog porekla, mada poznijem od onog koji je predmet ovog priloga, izuzetak je beogradski Muzej primenjene umetnosti, koji kao ključne u svojoj zbirci tekstila izdvaja kolekcije koptskih tkanina, evropskih tapiserija i pirotskih čilima (<http://mpu.rs/tekstil-i-kostim/?pismo=lat>, pristupljeno 12. 6. 2018). Kolekcija je publikovana (Stojanović 1980; Erdeljan 2017).

¹⁰ <http://www.muzejvrsac.org.rs/Page.aspx?Page=etnologija&lang=sr> i <http://www.muzejvrsac.org.rs/Publikacijaltem.aspx?id=181&lang=sr>, pristupljeno 28. 3. 2018.

¹¹ <http://www.narodnimuzej.rs/kalendar/> pristupljeno 15. 5. 2018. Vođenja su organizovana obično jednom mesečno, izuzev tokom letnjih meseci.

¹² <http://www.narodnimuzej.rs/event/18-5-18-beogradska-mumija/> pristupljeno 15. 5. 2018.

¹³ <http://www.narodnimuzej.rs/event/beogradska-mumija/> pristupljeno 28. 3. 2018.

Isti tekst je pominjao da je od trenutka kada je poklon Riđičkog stigao u Narodni muzej (1888) „do danas Beogradska mumija [...], u nekoliko navrata, izlagana samo kraće vreme. Razlog tome je osetljivost kako same mumije, tako i drvenog sanduka u koji je pohranjena, a koji su zahtevali poseban tretman.“¹⁴ Nije mi poznato da li su kovčeg i bojani štuko posebno tretirani (konzervirani), ali je pre nekoliko godina smešten, zajedno s mumijom i zahvaljujući njoj, u specijalnu vitrinu, u Arheološkoj zbirci. U samom Narodnom muzeju kovčezi su poslednji put bili izlagani u okviru stalne postavke priređene nekoliko godina posle II svetskog rata, ali kada je ona uklonjena, nisu našli mesto u novoj postavci, o kojoj je zabeleženo: „1966 – Muzej je svečano otvoren 7. jula s novom stalnom postavkom koncipiranom *po estetskom principu*.“¹⁵

Iz depoa Narodnog muzeja, oba kovčega i mumija su 1986. godine, kao pozajmica, poslata u Titograd (Podgoricu), dve godine ranije osnovanoj Galeriji umjetnosti nesvrstanih zemalja „Josip Broz Tito“. Nema podataka da su tamo ikada izlagani, a u tekstu Milana Marovića o Galeriji, iz 1990. godine, čak se i ne pominju (Marović 1990). Zalaganjem prof. Save Tutundžića, uz podršku Filozofskog fakulteta i uz dogovor s upravom Narodnog muzeja, kovčezi su vraćeni u Beograd 1991. da bi 1992. godine, uz druge staroegipatske artefakte Muzeja, kao dugoročna pozajmica bili prebačeni u Arheološku zbirku Filozofskog fakulteta. Arheološka zbirka fakulteta je nastavno-naučna jedinica Odeljenja za arheologiju i ne ispunjava uslove koji su neophodni da bi bila slobodno

¹⁴ Navod da su mumija i kovčeg koje je poklonio Riđički izlagani u nekoliko navrata, samo kraće vreme, iziskuje dopunu. Mada nepotpuni, podaci pokazuju da je ona bila deo postavke iz 1907, a zajedno s drugim, tek stečenim, antropoidnim kovčegom one iz 1923, te nove u zgradi Novog dvora dobijenoj 1935. i prve u današnjoj zgradi 1952. godine, odnosno da su ti „navrati“ isti oni u kojima je muzej, stalno moren neadekvatnim prostorom, preseljenjima i ratovima, bivao otvoren za posetioce (v. Cvjetičanin 2014, posebno 586, 590; 2015, 562).

¹⁵ Naglasila V. Vasiljević. Muzej je od 1964. bio zatvoren za posetioce zbog rekonstrukcije zgrade. <http://www.narodnimuzej.rs/o-muzeju/istorijat-muzeja/> pristupljeno 28. 3. 2018. To što ova zbirka više nije izlagana, moglo je doprineti odluci da antropoidni kovčeg sveštenice Kaipamau, sa njenom mumijom i bogato oslikanom kartonažom, koje je vlada AR Egipat 1970. poklonila Jugoslaviji u znak zahvalnosti za učešće u spasavanju spomenika Nubije, bude priključen egipatskoj zbirci Arheološkog muzeja u Zagrebu (Gorenc 1979, 22; <http://www.amz.hr/naslovnica/virtualna-setnja/stalni-pостав/egipatska-zbirka.aspx>, pristupljeno 15. 6. 2018) a ne onoj u Narodnom muzeju u Beogradu. Budući da je procenjeno da naši stručnjaci najbolje mogu doprineti spasavanju zidnog slikarstva nubijskih crkava, u akciji koju je organizovao UNESCO, bili su angažovani konzervatori i arhitekte, zbog iskustva i stručnih znanja za takve zadatke većinom iz Beograda, njih pet iz Saveznog instituta za zaštitu spomenika kulture i s Arhitektonskog fakulteta, i po jedan konzervator iz zavoda Slovenije, Vojvodine i Makedonije (Mađarić 1965, 25–26).

dostupna publici, te je tek od nabavke specijalne vitrine za kovčeg sa mumijom, ograničeni broj unapred prijavljenih posetilaca mogao da poseti ovu staroegipatsku zbirku. Ima najava da će Narodni muzej, koji je ove posete i organizovao, u svojoj novoj stalnoj postavci naći izložbeni prostor za ovaj deo svog fonda, ali kako se jun 2018. i trenutak svečanog otvaranja renoviranog muzeja približavao, postajalo je jasno da će zbirka još neko vreme gostovati u Kapetan Mišinom zdanju.¹⁶

Šta su uzroci nevidljivosti?

Skučenost raspoloživog izložbenog prostora verovatno je ono što bi svi muzeji naveli među razlozima za to što među njihovim eksponatima nema starog Egipta. No broj i veličina predmeta su takvi da bi u Somboru, čak i u Vršcu, po jedna vitrina mogla bila dovoljna a samo bi Narodni muzej morao da izdvoji nešto više, radi smeštaja dva kovčega. No, nedostatkom prostora se ne može objasniti izostavljanje u internet prezentacijama.

Miguel Ferslaus (Miguel Versluys) smatra da se koncepti koji prožimaju egipatsku materijalnu kulturu od druge polovine I milenijuma pre n. e. nadalje – na specifični način ustrojena država, diferencirana pismena kultura, dvostruka religija,¹⁷ i obuzetost smrću i zagrobnim životom – mogu označiti s četiri ključne reči: faraon, hijeroglifi, misterije i mumije i da se na njih može svesti i to kako je Egipat shvatan i kako je delovao kroz naredne milenijume (Versluys 2017, 141–142). Prisutnost i dejstvo ovih koncepata u evropskoj kulturnoj istoriji, pojedinačno ili u sprezi, potvrđeni su danas već brojnim studijama, a njihova privlačnost im je obezbedila mesto kako u visokoj tako i u popularnoj kulturi (v. Vasiljević 2012; 2013, 825–830). Oni su dobro predstavljani kovčezima

¹⁶ Stiče se utisak da nova, povodom ponovnog otvaranja postavljena, internet prezentacija Narodnog muzeja još nije potpuno uobličena (npr. nema rubrika o istorijatu Muzeja, njegovoj upravi ili najavama planiranih aktivnosti). U tekstu o novoj stalnoj postavci se ističe da će biti predstavljen čitav fond, ali se za sada staroegipatska zbirka, te tako ni prostor u kome bi bila prikazana, ne pominju (<http://www.narodnimuzej.rs/stalna-postavka/> pristupljeno 5. 7. 2018). Prethodna prezentacija i napred pominjane internet stranice nisu dostupne od kraja juna 2018.

¹⁷ *Religio duplex*, kao spajanje „egzotičnog politeizma sa ezoteričnim monoteizmom“ (Versluys 2017, 141) odnosno službene religije dostupne svima i misterija, religijskog iskustva tajanstvene božanske prirode, dostupnih uskom krugu iniciranih. Jan Assman (Jan Assmann) za naslov i temu svoje monografije o religijskom diskursu XVII i XVIII veka i mestu Egipta u njemu (*Religio duplex. Ägyptische Mysterien und europäische Aufklärung*. Berlin 2010) uzeo upravo ovaj izraz, ne samo stoga što ga je početkom XVIII veka prvi upotrebio Teodor Ludvig Lau (Theodor Ludwig Lau), već i zato što je sam u starom Egiptu prepoznao prvi primer dvostruke religije.

Nefer-renpet i Nesmina, te mumijom, ali i drugim staroegipatskim artefaktima u muzejima Srbije. Postojanje i kontinuitet interesovanja ogleđa se u raznorodnim svedočanstvima o recepciji starog Egipta kod nas (Vasiljević 2013; 2016, 174–222), a iz godine u godinu ga potvrđuje i redovno održavano „stručno vođenje Beogradske mumije“. Za tu priliku uvek ima zainteresovanih,¹⁸ mada je Narodni muzej oglašava samo u svom mesečnom kalendaru, te možemo isključiti mogućnost da je nezainteresovanost publike razlog za dugotrajno neizlaganje.

Estetski princip, naglašen 1966. godine, nije bio novina, prepoznatljiv je u osmišljavanju svih prethodnih postavki Narodnog muzeja, te i u delu posvećenom arheologiji; stalno prisutno nastojanje da se prikaže kontinuitet na našoj teritoriji, te godine je arheološke predmete eksplicitno stavilo u službu potkrepljivanja postojanja duhovnog kontinuiteta, veze rane srpske umetnosti s antikom (Cvjetićanin 2015, 557–558, 561–564). Egipat u to nije uklopljen.

Ako ostavimo po strani razmatranje o prikladnosti primene „estetskog principa“ (up. gore) pri izboru artefakata kojima se predstavlja arheološko nasleđe, i ipak iz tog ugla osmotrimo egipatske starine u našim zbirkama, teško je poreći izuzetnost lika na kovčegu sveštenika Nesmina. Kovčeg je uostalom oblikovan u na samom kraju IV ili početkom III veka pre n. e. (Anđelković and Harker 2011, 720, 727), u doba kada je egipatska umetnička škola imala svoj poslednji procvat a ispoljavale su se prve naznake grčke umetnosti, kako je to sazeo Lefevr, pišući o izvrsnom i dobro očuvanom primeru eklektične dekoracije grobnice Petozirisa sa lokaliteta Tuna el Gebel (Lefebvre 1924, 31). To što su ušabti figurine i amuleti, koji čine znatni deo zbirki, masovno proizvođeni, takođe ne bi smelo da vodi negativnoj oceni, budući da su tako izrađivane i heleništike i rimske figurine od terakote ili kovani novac, i jedni i drugi prisutni u našim muzejskim fondovima.

Posmatran izolovano, hronološki princip na kome počivaju arheološke izložbene postavke ne bi morao biti problem: znatni deo naših stroegipatskih zbirki datovan je u I milenijum pre n. e. neki su iz njegove druge polovine i iz ptolemejsko-rimskog doba, te bi odgovarajućom pozicijom moglo biti izbegnuto predstavljanje stare države i pismenosti pre neke praistorijske zajednice, ukoliko to nekom narušava red. Međutim, kako smestiti staroegipatske starine u niz koji proističe iz fokusa na ovdašnji prostor? Za ovo su neposredno vezana pitanja kakvu ideju o prošlosti muzeji prikazuju javnosti, ko je uobličava, s kakvim ciljem i kome se obraća. Važno sredstvo samopotvrđivanja novonastalih nacionalnih država bilo je osnivanje muzeja a kroz njihove zbirke ocrtavanje nacionalnog prostora i definisanje šta je nacionalna kultura (Gavrilović 2011, 38–45), što ne znači da su muzeji tu ulogu izgubili. Ukoliko takav vid formuli-

¹⁸ Publikovane su brojne rasprave o etičnosti izlaganja mrtvih tela, naročito egipatskih mumija, kao i njegovoj privlačnosti za široku publiku, a na temu se kod nas osvrnula Ljiljana Gavrilović (Gavrilović 2011, 69–89).

sanja nacionalnog identiteta, većinskog, nije u punoj meri prepoznatljiv u savremenim arheološkim postavkama naših narodnih, gradskih i zavičajnih muzeja,¹⁹ jeste u stalnoj postavci Etnografskog muzeja u Beogradu: tema stalne postavke je „Narodna kultura Srba u XIX i XX veku“.²⁰ U njoj je predstavljeno i kako je bila uređena gradska kuća iz prve polovine XIX veka i konstatovan „orijentalni“ uticaj na nju, ali su u relativno novoj analizi usmerenoj na odnos kustosa muzeja prema osmanskome nasleđu, mogli biti konstatovani njegovo zanemarivanje i negativni stavovi, te da je ono što je „orijentalno“ percipirano kao strano i od autohtonog odvojeno (Sollie 2012).²¹ Vratimo se srpskoj arheologiji – u njoj nema edukacije i istraživača usmerenih na osmansko arheološko nasleđe²² niti ima, koliko mi je poznato, specijalizovanih zbirki. Dakle, teritorija nije jedina odrednica koja obezbeđuje vidljivost arheološkog nasleđa. Zašto bi se i kakvo mesto onda moglo očekivati za arheološko nasleđe doneto sa *strane* teritorije? Strano poreklo ipak ne bi smelo biti razlog za ne-izlaganje, budući da Narodni muzej ima zbirku strane umetnosti i njom se ponosi. No kriterijumi za prezentovanje arheoloških zbirki na internetu ili u izložbenom prostoru su, čini se, različiti od onih kojima se rukovode istoričari umetnosti. Među njima svakako nije uslov

¹⁹ Prema očuvanim podacima, slično je bilo i sa postavkom arheoloških predmeta priređivanom u prostoru dobijenom za muzej 1893, kada je čuvar muzeja bio Mihailo Valtrović (Cvjetićanin 2014, 583–584).

²⁰ <https://etnografskimuzej.rs/izlozbe/stalna-izlozba/> pristupljeno 20. 6. 2018.

²¹ Između ostalog i zbog zemlje iz koje potiče, pomenuću esej uglednog egipatskog pisca i kritičara Edvara Al-Harata (Al-Kharrat 2005). On se na primeru savremenog Egipta bavi međuzavisnošću pojmova kulturne autentičnosti i nacionalnog identiteta, a uz osvrt na konzervativne težnje okretanju srednjovekovnim uzorima, na shvatanja o transnacionalnoj monolitnosti arapske/islamske kulture/nasleđa, potrošačku kulturu i na ujednačavanje koje sobom nosi globalizacija, i imajući u vidu da su učesnici u stvaranju egipatske kulture i identiteta takođe i etničke, verske, društvene, rodne i druge manjine, a kroz stalnu interakciju s većinom. Al-Harat govori protiv shvatanja nacionalnog identiteta kao „*a priori* večne i metafizičke suštine ... i nepromenljivog, neodrecivog nasleđa projektovanog iz prošlosti“ i zalaže se za nacionalni identitet koji će svoju snagu crpiti iz „sposobnosti da evoluiru i reaguje na istorijske, društveno-političke i kulturne impulse“ i svesti da su njene odlike „fleksibilnost, otvorenost i kritički odgovor“.

²² Utvrđivanje razloga za ovo iziskuje posebnu analizu, tim pre što je to pitanje već pokretano. Konstatujući da ni naučna ni šira javnost ne prepoznaju osmansku prošlost kao važan deo nasleđa Srbije i da je „[p]odrobno preispitivanje osmanskog nasleđa iz perspektive različitih humanističkih disciplina ... nužan poduhvat struka koje teže da rade odgovorno u okviru sopstvene naučne zajednice“, Odeljenje za arheologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu, organizovalo je novembra 2011. konferenciju pod nazivom *Nedelja osmanskog nasleđa* (Milosavljević i Janković 2011, 5). Treba pomenuti da ima pojedinačnih napora da se, kao deo arheološkog konteksta, obrade i publikuju nalazi iz perioda turskog prisustva (npr. Bikić 2007, 2012).

da svaki njihov deo potiče s legalnih iskopavanja, jer se u muzejima – kod nas i drugde – čuvaju, poneki i izlažu, i predmeti iz otkupa ili pokloni, o čijem se mestu porekla i arheološkom kontekstu nedovoljno zna. Uostalom, pomenuta Evropska konvencija o zaštiti arheološkog nasleđa iz La Valette i naš zakon ne prave razliku među materijalnim ostacima prošlosti na osnovu načina na koji su otkriveni, niti na osnovu toga da li su lokalnog ili stranog porekla.

Previđanje vrednosti

Na to da su krajem XIX i početkom XX veka pokloni poreklom iz Egipta rado primani ne samo u malim, tek nastalim muzejima u Vršcu i Somboru, već i u, od njih decenijama starijem, beogradskom Narodnom muzeju, ukazuje i jedna epizoda. Naime, 1923. godine Muzej se borio i izborio da kovčeg Nefer-re-nepet, dve godine „zarobljen“ na beogradskoj carini, ne bude prodat na aukciji već dospe u muzej, kome ga je Ernest Brumer (Ernest Brummer), po rođenju Somborac, poklonio 1921. godine (Anđelković and Ellias 2013, 566–567, n. 4). Teško je zamisliti da je cilj napora bio da se kovčeg čuva u muzeju a ne izlaže i verovatnije je da su uzor bili muzeji kao što su Luvr, Britanski muzej ili Beč, koji su izlagali svoje staroegipatske zbirke. Kako se muzeji razvijaju, oblikuju i uvećavaju svoje fondove, zavisilo je i zavisi od političkih, ekonomskih i istorijskih okolnosti, ali pre svega od shvatanja šta je vredno i važno prikupljati, proučavati, čuvati i izlagati, od toga šta je u kom trenutku viđeno kao nasleđe. Sam pojam nasleđa se menjao i danas se neprekidno preispituju njegov sadržaj, ko ga i u kakve svrhe formuliše i održava, uzajamni uticaj niza faktora na njegovo formiranje²³ i u kakvoj međuzavisnosti u tom procesu stoje politika, struka i javnost. Loradžejn Smit (Laurajane Smith) ističe da nasleđe zapravo ne postoji samo po sebi (*there is no such thing as 'heritage'* – Smith 2006, 11, 13) i da je svo nasleđe nematerijalno, naglašavajući time da predmeti, mesta, lokaliteti nemaju vrednost i značenje sve dok im se oni ne pripišu, odnosno da bivaju identifikovani kao nasleđe i postaju nasleđe samo kroz diskurs koji se odvija i menja u kulturnom i društvenom kontekstu (Smith 2006, 1–16 i dalje).

Vratimo se starom Egiptu. Kako ističe Ferslaus, Egipat trajnim delom zapadnoevropske kulture ne čine samo kulturni, religijski i umetnički koncepti, već i predmeti, a koji nisu pasivni prenosioci tih koncepata, već aktivno deluju u svom odnosu s ljudima i istovremeno s istorijom, te je potrebno posmatrati ih iz perspektive istorije sećanja i istorije delovanja (mnemoistorija i *Wirkungsgeschichte*) i njihove interakcije (Versluys 2108, 161, 163).

²³ Jedan od mogućih prikaza dijagramom na fig. 4.1 kod Galaty 2011, kao i primer s Balkana u istom tekstu.

Izdvajanje onog što se smatra nasleđem je deo procesa formiranja identiteta nekog društva, a pod paskom autoriteta koji taj proces usmeravaju. No kako nasleđe nema ni prirodenu ni nepromenljivu vrednost, niti je identitet konstanta, neophodno je ono što nazivamo nasleđem uvek iznova preispitivati i redefinisati u skladu sa promenama u društvu i njegovim vrednostima (Smith 2006, *passim*). Muzeji, koji su bili u žiži ovog teksta, kao institucionalizovana mesta kulturnog sećanja koje je značajan faktor u označavanju nekog predmeta ili pojave kao nasleđa, svakako nisu jedini na kojima je teret preispitivanja. Ali oni, zbog svoje uloge u prenošenju ideja širokom krugu društva, imaju obavezu da u preispitivanju ne samo učestvuju, nego i da ga pokreću.²⁴ To bi moglo da otvori prostor za zapostavljene i ranije neprepoznate delove nasleđa. Materijal staro-egipatskog porekla u muzejima Srbije je tek delić arheološkog nasleđa doline Nila, ali je takođe deo naše kulturne istorije, jer svedoči o našim vezama sa širim evropskim prostorom, ljudima i vremenu u kome su darovani, idejama, uključujući one o ulozima i ciljevima muzeja, i promenama u shvatanjima i načinu postupanja sa nasleđem.

Za kraj, primer koji smatram odgovarajućim, kako zbog toga što je reč o braći Brumer, po rođenju Somborcima, tako i stoga što je više od pola veka po smrti Ernesta (1964), poslednjeg od braće, pažnja usmerena na njih same, odnosno (tek) onda kada su sadržaj i značaj niza kolekcija starina i umetničkih dela sagledani na novi način. Naime, u muzeju Metropolitan u Njujorku, 13. i 14. oktobra 2017. održan je dvodnevni simpozijum „The Brummer Galleries in Paris and New York: From Antiquities to the Avant-Garde.“²⁵ Sa internet stranice na kojoj je simpozijum najavljen, citiram: „Muzejski kustosi i drugi stručnjaci razmatraju uticaj trgovaca umetničkim delima iz ranog 20-og veka, Jozefa i Ernesta Brumera i njihovih galerija u Parizu i Njujorku“... a njihova firma se naziva „uglednom“ (*renown*).²⁶ Uloga braće Brumer (treći je Imre) u formiranju nekoliko značajnih privatnih kolekcija, ali i onih javnih institucija, među kojima su i one muzeja Metropolitan²⁷ je izuzetna. Krajem 2014. godine, na internet

²⁴ Kritičko preispitivanje naše muzejske arheologije, u svetlu savremenih muzeoloških i arheoloških teorija: Cvjetičanin 2015.

²⁵ <https://www.metmuseum.org/events/programs/met-speaks/symposia/brummer-symposium>, pristupljeno 28. 3. 2018.

²⁶ “Museum curators and other scholars consider the influence of the early 20th-century art dealers Joseph and Ernest Brummer and their galleries in Paris and New York. Organized across six curatorial departments at The Met, this symposium provides an opportunity to highlight and assess original research on this renowned art dealing firm.”

²⁷ Takođe i kolekcija srednjovekovne evropske umetnosti u Nasher Museum of Art, Univerziteta Duke (Durham, North Carolina). Više: Brennan 2015. O nastanku The Metropolitan Cloisters takođe na <https://www.metmuseum.org/blogs/in-season/2015/a-treasure-for-the-cloisters>, pristupljeno 30. 3. 2018.

stranici Metropolitana objavljeno je da je digitalizovan arhivski materijal galerija Brumer (Brummer Galleries Records) – fotografije, pisma, beleške, lična dokumenta i drugo.²⁸ Galerija i njeni vlasnici postali su deo kulturnog nasleđa.

Literatura

- Al-Kharrat, Edwar. 2005. Cultural Authenticity and National Identity. *Diogenes* 52(2): 21–24.
- Anđelković, Branislav. 1991. Arheološki materijal bliskoistočnog porekla u Srbiji. *Glasnik srpskog arheološkog društva* 7: 67–77.
- Anđelković, Branislav and Jonathan P. Elias. 2013. Ernest Brummer and the Coffin of Nefer-renepet from Akhmim. *Etnoantropološki problemi* 8(2): 565–584.
- Anđelković, Branislav and Joshua Harker. 2011. Identity Restored: Nesmin's Forensic Facial Reconstruction in Context. *Etnoantropološki problemi* 6(3): 715–728.
- Anđelković, Branislav i Miroslava Panić-Štorh. 2002. *Staroegipatska zbirka Gradskog muzeja u Vršcu / The Collection of Egyptian Antiquities in the City Museum of Vršac*. Vršac: Gradski muzej Vršac.
- Anđelković, Branislav and Emily Teeter 2006. Corpus of Egyptian Antiquities in Serbia: Additions and Corrections. *Glasnik Srpskog arheološkog društva* 22: 253–264.
- Bikić, Vesna. 2007. The early Turkish stratum on the Belgrade Fortress. *Byzas* 7: 515–522.
- – –. 2012. Tobacco Pipes from the Belgrade Fortress: Context and Chronology. *Journal of the Académie Internationale de la Pipe* 5: 1–8.
- Brennan, Christine E. 2015. The Brummer Gallery and the Business of Art. *Journal of the History of Collections* 27(3): 455–468.
- Cvijetićanin, Tatjana. 2014. Predmeti ili narativi. Arheološke postavke u Srbiji: utemeljenje muzejske arheologije. *Etnoantropološki problemi* 9(3): 575–596.
- – –. 2015. Predmeti ili narativi. Arheološke postavke u Srbiji: doba artefakata. *Etnoantropološki problemi* 10(3): 558–593.
- Cvijović, Momo. 2003. *Do ut des – darovi i uzdarja*. Beograd: Muzej istorije Jugoslavije.
- Erdeljan, Jelena. 2017. A note on two unpublished Coptic textiles from Belgrade. *Zograf* 41: 19–24.
- Galaty, Michael L. 2011. Blood of Our Ancestors: Cultural Heritage Management in the Balkans. In *Contested Cultural Heritage. Religion, Nationalism, Erasure, and Exclusion in a Global World*, ed by Helaine Silverman, 109–124. New York: Springer.
- Gavrilović, Ljiljana. 2011. *Muzeji i granice moći*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Gorenc, Marcel. 1979. *Egipat*. Serija vodiča – Arheološki muzej, Zagreb. Zagreb: Arheološki muzej.
- Kawai, Nozomu. 2017. Egyptological Landscape in Japan: Past, Present, and Future. *CIPEG Journal* 1: 51–59.
- Lefebvre, Gustave. 1924. *Le tombeau de Petosiris. Description*. Le Caire: Institut français d'archéologie orientale.

²⁸ <https://www.metmuseum.org/blogs/in-circulation/2014/brummer-1> i dostupno je na <http://libmma.contentdm.oclc.org/cdm/landingpage/collection/p16028coll9>, pristupljeno 30. 3. 2018.

- Mađarić, Vlado. 1965. Učešće Jugoslavije u međunarodnoj akciji za spasavanje spomenika stare Nubije. *Zbornik zaštite spomenika kulture* 16: 19–27.
- Marović, Milan. 1990. Galerija umjetnosti nesvrstanih zemalja „Josip Broz Tito“ Titograd. *Informatica museologica* 20(3–4): 47–48.
- Milosavljević, Monika i Marko Janković. 2011. „Uvodna reč: Šta je to *Nedelja osmanskog nasleđa*?“ U *Nedelja osmanskog nasleđa. Međunarodni skup*, 5–6. Beograd: Filozofski fakultet.
- Riggs, C. (2010). Ancient Egypt in the Museum: Concepts and Constructions. In *A Companion to Ancient Egypt II*, ed. Allan Lloyd, 1129–1153. Oxford: Blackwell.
- Sollie, Siri Therese. 2012. The Exhibition of the Ottoman Heritage – From the Collective Memory to the Museum Display. *Glasnik Etnografskog muzeja* 76: 19–41.
- Smith, Laurajane. 2006. *Uses of Heritage*. London: Routledge.
- Stevenson, Alice. 2014. Artefacts of excavation: the British collection and distribution of Egyptian finds to museums, 1880–1915. *Journal of the History of Collections* 26(1): 89–102, <https://doi.org/10.1093/jhc/fht017>
- – –. 2015. Egyptian Archaeology and the Museum. *Oxford Handbooks Online* DOI: 10.1093/oxfordhb/9780199935413.013.25
- Stojanović, Dobrila. 1980. *Koptske tkanine*. Beograd: Muzej primenjene umetnosti.
- Vasiljević, Vera. 2012. Princess Ru and Papyrus. Stereotypes on ancient Egypt in graphic novels. *Etnoantropološki problemi* 7(3): 764–788.
- – –. 2013. Stari Egipat u našem kulturnom nasleđu? *Etnoantropološki problemi* 8(3): 825–844.
- – –. 2016. *Senka Egipta*. Beograd: Dosije studio.
- Versluys, Miguel John. 2107. Exploring Aegyptiaca and their Material Agency throughout Global History. *Aegyptiaca. Journal of the History of Reception of Ancient Egypt* 1: 122–144.
- Versluys, Miguel John. 2108. “Une géographie intérieure”: The Perpetual Presence of Egypt. *Aegyptiaca. Journal of the History of Reception of Ancient Egypt* 3: 159–166.
- Zotović, Mihailo. 1985. *Arheološki i etnički problemi bronzanog i gvođenog doba Zapadne Srbije*. Dissertationes et monographiae, 26. Beograd: Savez arheoloških društava Jugoslavije – Zavičajni muzej Titovo Užice.

Vera Vasiljević

Department of Archaeology
Faculty of Philosophy, University of Belgrade

Invisible Heritage: Ancient Egypt and the Museums in Serbia

The museum collections in Serbia, along with one mummy and two coffins, include a little over one hundred fifty artefacts from Ancient Egypt, acquired mainly as gifts by the end of the 19th and beginning of the 20th centuries, with only one scarab discovered during the archaeological excavations in the country. The Egyptian antiquities in our museums, scientifically studied and published almost without exemption, have long been inaccessible to the public, or

occasionally available to a limited number of visitors (part of the collection of the National Museum in Belgrade situated in the Archaeological Collection of the Faculty of Philosophy). They are not mentioned in the web presentations of the museums where they are kept, i.e. the museums in Vršac, Belgrade, and Sombor. Potential reasons for this invisibility will be discussed, especially the issue whether these antiquities are perceived as heritage, in what category of heritage are they listed, and according to what criteria.

Keywords: museums in Serbia, Ancient Egyptian collections, archaeological heritage, cultural heritage

Patrimoine invisible: Égypte ancienne et musées en Serbie

À part une momie et deux sarcophages, les collections des musées de Serbie disposent d'un peu plus de 150 artefacts d'Égypte ancienne acquis en tant que cadeaux pour la plupart à la fin du 19e et début 20e siècle, alors qu'uniquement un scarabée a été retrouvé lors des fouilles archéologiques dans notre pays. Les antiquités d'Égypte ancienne de nos musées ont déjà fait presque toutes, sans exception, l'objet des recherches professionnelles et scientifiques et ont été publiées, mais elles sont depuis longtemps inaccessibles au public ou bien présentées occasionnellement à un nombre limité de visiteurs (une partie de la collection du Musée national de Belgrade dans la Collection archéologique de la Faculté de philosophie). Elles ne sont pas présentées non plus sur les sites internet des musées gardant leur plus grand nombre, respectivement ceux des musées de Vršac, de Belgrade et de Sombor. Les raisons potentielles de cette « invisibilité » seront prises en considération et on se demandera notamment si ces antiquités sont perçues comme patrimoine, dans quelle catégorie du patrimoine elles sont classées et quels sont les critères appliqués.

Mots-clés: musées en Serbie, collections d'Égypte ancienne, patrimoine archéologique, patrimoine culturel

Primljeno / Received: 15. 7. 2018.

Prihvaćeno / Accepted: 19. 7. 2018.